

Spoznaje i prosudbe Pavla Vuk-Pavlovića o Thomasu Hobbesu i njegovu nauku

Žuškić, Alen

Master's thesis / Diplomski rad

2018

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:608589>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-03-13**

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku
Filozofski fakultet Osijek
Filozofija i engleski jezik i književnost

Alen Žuškić

**Spoznaje i prosudbe Pavla Vuk-Pavlovića
o Thomasu Hobbesu i njegovu nauku**

Diplomski rad

Mentor: izv. prof. dr. sc. Davor Balić
Osijek, 2018.

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku
Filozofski fakultet Osijek
Odsjek za filozofiju
Filozofija i engleski jezik i književnost

Alen Žuškić

**Spoznaje i prosudbe Pavla Vuk-Pavlovića
o Thomasu Hobbesu i njegovu nauku**

Diplomski rad

Znanstveno područje humanističke znanosti, znanstveno polje filozofija,
znanstvene grane povijest filozofije i hrvatska filozofija

Mentor: izv. prof. dr. sc. Davor Balić
Osijek, 2018.

Sažetak

Hrvatski filozof Pavao Vuk-Pavlović (1894–1976) je u svojem opusu iznosio stavove i prosudbe o engleskom empiristu Thomasu Hobbesu (1588–1679), posebice o njegovoj filozofiji politike, spoznajnoj teoriji i etici. Te stavove Vuk-Pavlović je iznio u monografiji Spoznaja i spoznajna teorija i u člancima »Filosofija Th. Hobbesa« (1930) te »Pogled na kulturnopovijesna smjerenja« (1964).

Najbrojnija Vuk-Pavlovićeva očitovanja o Hobbesu nedvojbeno su bila ona o filozofiji politike. Vuk-Pavlović se negativno očitovao prema Hobbesovim stavovima o nemogućnosti mirne revolucije ili pobune, o bezuvjetnom traženju mira, kao i o odgoju. Vuk-Pavlović je ispravno protumačio prirodno stanje država u Hobbesovu nauku, pri čemu je Vuk-Pavlovićev stav o Hobbesovoj namjeri za stvaranje jedinstvene svjetske države, dakako, bio utemeljen u Hobbesovu tekstu. Suglasnost s Hobbesovim promišljanjima o temama pripadnima području filozofije politike Vuk-Pavlović je očitovao jedino u pogledu tumačenja prirodnoga prava.

Vuk-Pavlović nije podržavao Hobbesova promišljanja o problematici koja pripada području spoznajne teorije. Isto tako, redovito se nije slagao ni s Hobbesovim promišljanjima o temama koje pripadaju području etike. Usprkos tome, Vuk-Pavlović je Hobbesa smatrao važnim filozofom, pri čemu je zastupao stav da je Hobbesov nauk bio radikaln, ali i da je bio dosljedan ili, kako ističe, konsekventan.

Ključne riječi: Pavao Vuk-Pavlović, Thomas Hobbes, filozofija politike, spoznajna teorija, etika

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Vuk-Pavlovićevi stavovi i prosudbe o Hobbesovoj filozofiji politike	3
3. Vuk-Pavlovićevi stavovi i prosudbe o Hobbesovoj spoznajnoj teoriji	14
4. Vuk-Pavlovićevi stavovi i prosudbe o Hobbesovoj etici	23
5. Zaključak	30
6. Popis literature	31

1. Uvod

Pavao Vuk-Pavlović (1894–1976) bio je značajan filozof za hrvatsku filozofiju 20. stoljeća. To potvrđuju zapisi, primjerice, Pave Barišića u zborniku *Pavao Vuk-Pavlović. Život i djelo* iz 2003. godine. U predgovoru tog zbornika Barišić je zapisao da Vuk-Pavlović spada u »onaj niz filozofskih stvaratelja koji su svojim izvornim misaonim prinosom znatno obilježili hrvatsku filozofsku pozornicu u 20. stoljeću.«¹ Potvrdu Vuk-Pavlovićeve značaja za hrvatsku filozofiju 20. stoljeća pruža i zapis Franje Zenka u hrestomatiji filozofije posvećenoj novijoj hrvatskoj filozofiji, koja je objavljena 1995. godine, a u kojoj je Vuk-Pavlović uvršten među filozofe koji su se istaknuli tijekom 20. stoljeća: »Vladimir Dvorniković svojim profiliranim psihologizmom, Pavao Vuk-Pavlović svojim kritičkim idealizmom i, kao najmlađi, Vladimir Filipović svojim aksiologizmom.«²

Osim što je obrađivao filozofske discipline, poput spoznajne teorije, filozofije odgoja, estetike i filozofije politike, Vuk-Pavlović je u svojem opusu posvetio nekoliko tekstova tumačenju učenja pojedinih filozofa. U zasebnim djelima tako je obradio filozofiju, primjerice, Đure Arnolda (*Stvaralački put Đure Arnolda*, 1934), Barucha de Spinoze (*Spinozina nauka*, 1938), Jean-Jacques Rousseaua (»Misaoni put J. J. Rousseaua«, 1959), ali i Thomasa Hobbesa (»Filosofija Th. Hobbesa«, 1930), koji je bio jedan od najistaknutijih britanskih empirista.

Svojim promišljanjima o brojnim filozofskim disciplinama, Hobbes je uvelike utjecao na mislioce iz kasnijih razdoblja povijesti filozofije. Jedan od mislilaca kojem su Hobbesove prouke zasigurno bile poticaj za mišljenje, nedvojbeno je i Vuk-Pavlović. Osim članka koji je u cijelosti posvetio njegovim promišljanjima, o tome svjedoče i prosudbe te stavovi koje je Vuk-Pavlović o Hobbesu zabilježio u nekoliko drugih radova: u djelima *Spoznaja i spoznajna teorija* (1926) i *Spinozina nauka* (1938), te u člancima »Misaoni put J. J. Rousseaua« (1959) i »Pogled na kulturnopovijesna smjerenja« (1964). U njima je Vuk-Pavlović obradio i iznosio svoje prosudbe o Hobbesovoj filozofiji politike, etici i spoznajnoj teoriji.

Budući da je Hobbesovoj filozofiji posvetio zaseban članak te da se o njemu i njegovu opusu očitovao i u drugim djelima, kao i zbog toga što je o tom filozofu pisao od 1930. do 1964.

¹ Pavo Barišić, »Predgovor«, u: Pavo Barišić (ur.), *Pavao Vuk-Pavlović. Život i djelo* (Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Razred za društvene znanosti / Institut za filozofiju, 2003), str. 9–11, na str. 9.

² Franjo Zenko, »Novija hrvatska filozofija«, u: Franjo Zenko (priređivač sveska), *Novija hrvatska filozofija*, Hrestomatija filozofije, sv. 10 (Zagreb: Školska knjiga, 1995), str. 7–30, na str. 25.

godine, dakle u razdoblju od trideset četiri godine, u ovom radu izložiti ću spoznaje i prosudbe Vuk-Pavlovića o Hobbesu i njegovu nauku. Inače, o važnosti takva posla izvijestila je Vanda Božičević kada je ukazala na nedostatak »receptije djela britanskih empirista u Hrvatskoj.«³

Poglavlja ovoga rada bit će poredana prema broju očitovanja koja je Vuk-Pavlović iznio o Hobbesovu nauku. U prvom poglavlju iznijet ću Vuk-Pavlovićeve stavove i prosudbe o Hobbesovoj filozofiji politike, i to zato što je o temama pripadnima toj filozofskoj disciplini Vuk-Pavlović ponudio najveći broj očitovanja. U drugom poglavlju usmjerit ću se na Vuk-Pavlovićeve stavove i prosudbe o Hobbesovoj spoznajnoj teoriji. U trećem poglavlju obradit ću Vuk-Pavlovićeve stavove i prosudbe o Hobbesovoj etici. Time ću pružiti uvid u Vuk-Pavlovićeve stavove i prosudbe o Hobbesu i njegovu nauku.

³ Vanda Božičević, »Britanski empirizam«, u: Vanda Božičević (priređivačica sveska), *Filozofija britanskog empirizma*, Hrestomatija filozofije, sv. 4 (Zagreb: Školska knjiga, 1996), str. 7–27, na str. 26.

2. Vuk-Pavlovićevi stavovi i prosudbe o Hobbesovoj filozofiji politike

Hobbes je u povijesti filozofije ponajprije poznat kao filozof politike. Njegove odredbe brojnih pojmova važnih za tu filozofsku disciplinu, poput prirodnog stanja, prirodnog prava, prirodnog zakona, države, vladara i društvenog ugovora, postale su uporišta za kasnija tumačenja filozofije politike. To potvrđuje Božičević u uvodnoj studiji hrestomatije filozofije posvećene britanskom empirizmu iz 1996. godine. U toj studiji Božičević je priopćila da su Hobbesova određenja pojmova koji se tiču filozofije politike postala »kamen temeljac moderne političke teorije.«⁴

Teme pripadne filozofiji politike uvelike su zaokupljale i Vuk-Pavlovića, koji je pritom ponajviše bio usmjeren na teoriju društvenoga ugovora. Naime, teoretičarima društvenog ugovora posvetio je dva članka: »Filosofija Th. Hobbesa« (1930) i »Misaoni put J. J. Rousseaua« (1959). Osim u tim dvama člancima, o filozofiji politike očitovao se i u monografiji *Ličnost i odgoj* (1932), kao i u člancima »Filosofija i vlast« (1953), »Filosofije i svjetovi« (1962) i »Pogled na kulturnopovijesna smjerenja« (1964).

Novu dimenziju Vuk-Pavlovićeva bavljenja filozofijom politike je u svojem članku »Vuk-Pavlovićevi stavovi o Lockeovu nauku« razotkrio Demian Papo. Tom prilikom Papo je prepoznao da su u Vuk-Pavlovićevim razmatranjima o filozofiji politike zastupljeni i stavovi o nauku Johna Lockeja, dakle o još jednom predstavniku britanskog empirizma, pri čemu je Papo zaključio da je Vuk-Pavlović nerijetko kritizirao Lockeova promišljanja o temama koje pripadaju području filozofije politike.⁵

Među istraživačima hrvatske filozofske baštine koji su izvijestili o Vuk-Pavlovićevu bavljenju filozofijom politike izdvajam još Pavu Barišića i Ivanu Zagorac. Barišić je, naime, naglasio da je Vuk-Pavlović »duboko umovao o politici«,⁶ dok je Zagorac, a kada se očitovala o temama kojima je Vuk-Pavlović bio zaokupljen, izdvojila one o »ljubavi, moći, politici, religiji, kulturi, zajednici, filozofiji«.⁷

⁴ Božičević, »Britanski empirizam«, str. 54.

⁵ Demian Papo, »Vuk-Pavlovićevi stavovi o Lockeovu nauku«, *Metodički ogledi: časopis za filozofiju odgoja* 23/2 (2016), str. 29–41, na str. 36.

⁶ Pavo Barišić, »Filozofija politike Pavla Vuk-Pavlovića« / »Pavao Vuk-Pavlović's Philosophy of Politics«, str. 21–22 / str. 22, u: »Pavao Vuk-Pavlović: život i djelo«, knjižica sažetaka znanstvenog skupa održanog 10. studenog 2016. godine u Koprivnici povodom 40. godišnjice Vuk-Pavlovićeve smrti, str. 16–26, u: *Pavao Vuk-Pavlović: izložba i znanstveni skup povodom 40. godišnjice smrti* (Koprivnica: Muzej grada Koprivnice, 2016), na str. 21.

⁷ Ivana Zagorac, »Filozofsko naslijeđe Pavla Vuk-Pavlovića« / »Philosophical Heritage of Pavao Vuk-Pavlović«, str. 18, u: »Pavao Vuk-Pavlović: život i djelo«, knjižica sažetaka znanstvenog skupa održanog 10. studenog 2016.

Svoje stavove o Hobbesovoj filozofiji politike Vuk-Pavlović je izložio u člancima »Filosofija Th. Hobbesa« (1930) i »Pogled na kulturnopovijesna smjerenja« (1964). Pritom je zasigurno bio upućen u sljedeća Hobbesova djela: *De cive* (1642), *Leviathan or The Matter, Form, and Power of a Commonwealth, Ecclesiasticall and Civil* (1651) i *De corpore* (1655). Kao što je ustaljeno, a i zbog jednostavnosti zapisa, naslov Hobbesova djela *Leviathan or The Matter, Form, and Power of a Commonwealth, Ecclesiasticall and Civil* ću u daljnjem dijelu ovoga rada zapisivati skraćeno: *Leviathan*. Kada se očitovao o Hobbesovu nauku iz filozofije politike, Vuk-Pavlović nije iznio stav ili prosudbu o svim Hobbesovim tvrdnjama o temama pripadnima toj filozofskoj disciplini. Međutim, ukoliko je o takvim temama Vuk-Pavlović pisao u nekim drugim djelima, istaknut ću te njegove zapise i usporediti ih s Hobbesovim.

Vuk-Pavlovićev stav o Hobbesovoj filozofiji politike temelji se na njegovim očitovanjima o sljedećim temama o kojima je pisao Hobbes: o revoluciji ili pobuni; o prirodnom pravu; o miru; o neograničenoj vlasti vladara; o odgoju podanikā; o svrsi filozofije politike; o državi. Stoga ću u nastavku izdvojiti i obraditi zapise iz kojih su jasni sljedeći Vuk-Pavlovićevi odnosi prema Hobbesovoj filozofiji politike: neslaganje s Hobbesovim razumijevanjem revolucije ili pobune; pozitivno očitovanje o Hobbesovu razumijevanju prirodnog prava; negativno očitovanje prema Hobbesovu razumijevanju mira; negativan odnos prema Hobbesovu razumijevanju neograničene vlasti vladara; neslaganje s Hobbesovim razumijevanjem odgoja podanikā; neutemeljeno očitovanje prema Hobbesovu razumijevanju svrhe filozofije politike; negativan odnos prema Hobbesovu razumijevanju države. Na kraju ću izdvojiti one Vuk-Pavlovićeve stavove iz kojih proizlazi procjena cjelokupnog Hobbesova nauka iz filozofije politike.

U članku »Pogled na kulturnopovijesna smjerenja« Vuk-Pavlović je razmotrio mogućnost mirne revolucije, pri čemu je uz pojam *revolucija* učestalo vezao pojmove *sila* i *nasilje*. Osim toga, revoluciju je sagledavao iz perspektive začetka kulture i kulturnoga jedinstva. U tom članku zaključio je da mogućnost mirne revolucije nedvojbeno postoji i da je ona jedan od glavnih faktora za ujedinjenje kulture. O tome svjedoče sljedeći Vuk-Pavlovićevi zapisi:

»Mjera, do koje će se primijeniti nasilje, može dakako biti vrlo različita. Osim toga ne mora takva primjena biti u svakom slučaju izravna. A nije ni kazano, da bi sila i nasilje

godine u Koprivnici povodom 40. godišnjice Vuk-Pavlovićeve smrti, str. 16–26, u: *Pavao Vuk-Pavlović: izložba i znanstveni skup povodom 40. godišnjice smrti* (Koprivnica: Muzej grada Koprivnice, 2016), na str. 18.

bili jedini ili pače najbolje način da se provede jedinstvo i upravlja kulturnim procesom«. ⁸

Da bi posljedice revolucije bile korisne za kulturu, Vuk-Pavlović smatra da društvo treba pronaći način da se nakon revolucije »ostvari kulturno jedinstvo«. ⁹ Dok je zauzimao stav da je mirna revolucija itekako moguća, za Hobbesov stav o tome zapisao je sljedeće:

»Moglo bi se, dašto, pitati, ne bi li se odlučna ostvarenja kulturna jedinstva, a tako i novih kulturnih sastava u velikim razmjerima dala, gdje to biva potrebnim, provesti i bez sile i nasilja. Na to se pitanje međutim ne da, čini se, odgovoriti u općenitu smislu, nasumce: Hobbes to poriče.« ¹⁰

Premda se u svojim zapisima o načinima promjene političkog ustroja Hobbes nije koristio pojmom *revolucija*, već pojmom *pobuna*, njegov stav o nemogućnosti mirne promjene političkog ustroja možemo zamijetiti u dvadeset osmom poglavlju *Leviathana*, u kojem je zapisano i ovo:

»And upon this ground [the good of his own people] it is, that also in Subjects, who deliberately deny the Authority of the Common-wealth established, this vengeance is lawfully extended, not only to the Fathers, but also to the third and fourth generation not yet in being, and consequently innocent of the fact, for which they are afflicted: because the nature of this offence, consisteth in the renouncing of subjection; which is a relapse into the condition of war, commonly called Rebellion; and they that so offend, suffer not as Subjects, but as Enemies. For *Rebellion*, is but war renewed.« ¹¹

⁸ Pavao Vuk-Pavlović, »Pogled na kulturnopovijesna smjerenja«, u: Pavao Vuk-Pavlović, *Vrednota u svijetu*, Biblioteka Sabrana djela Pavla Vuk-Pavlovića, knjiga 3 (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2007), str. 185–204, na str. 198.

⁹ Vuk-Pavlović, »Pogled na kulturnopovijesna smjerenja«, str. 198.

¹⁰ Isto.

¹¹ Thomas Hobbes of Malmesbury, *Leviathan, or, The Matter, Form, and Power of a Common-wealth Ecclesiastical and Civil*. (London: Printed for Andrew Crooke, 1651), str. 165–166. Usp. i: Thomas Hobbes, *Levijatan ili Građa, oblik i moć crkvene i građanske države*, prijevod Borislav Mikulić (Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2004), str. 215: »To je razlog [dobrobit vlastita naroda] zašto se osveta također proteže na podanike koji svojom voljom poriču vlast uspostavljene države, i to ne samo na očeve, već i na treći i četvrti naraštaj ljudi koji još ni ne postoje i koji su, dosljedno tome, nevini u djelima za koja bivaju kažnjeni, i to zato što se narav te povrede zakona sastoji

Stavove o štetnosti pobune Hobbes je dodatno osnažio u tridesetom poglavlju *Leviathana*, u kojem je zapisao da oni koji neposlušnošću pokušavaju reformirati državu, zapravo postižu samo njezino uništenje.¹² Dakle, prema Hobbesovu mišljenju, pobuna je odbijanje stanja podčinjenosti, a priroda pobune je takva da rezultira povratkom u stanje rata. Zbog toga Hobbes pobunu smatra kažnjivom, i to na način da se pobunjenike prestane smatrati podanicima, jer su se činom pobune odrekli svih zaštita koje pruža život u društvu, uslijed čega prestaju biti zaštićeni društvenim ugovorima. S obzirom na to da se, kao što vidimo, Hobbes doista nije slagao s mogućnošću mirne promjene političkoga sustava, Vuk-Pavlovićeva prosudba o tome može se smatrati utemeljenom.

Prilikom analiziranja Hobbesove filozofije politike, Vuk-Pavlović se očitovao i o Hobbesovu razumijevanju prirodnog prava. Pritom je imenovao njegova dva djela: *Leviathan* i *De cive*. Najprije je citirao Hobbesovu odredbu prirodnoga prava, nakon čega je kritički pristupio Hobbesovim promišljanjima:

»Prirodno je pravo dakle sloboda, prema kojoj svatko može po svom nahođenju upotrijebiti svoje sile za svoje održanje te činiti sve, što samoodržanju pogoduje (*Leviathan*. I. 14.; *De cive*, I. 7. 10.). Ali neograničena upotreba toga prava onemogućuje na posljetku i poljodjelstvo i industriju i pravo, ukratko kulturu, a posljedica je takva nesređena stanja: beskrajna bijeda.«¹³

Prema tome, Vuk-Pavlović je smatrao da se ljudi, a u slučaju da neograničeno koriste svoje prirodno pravo, sami dovode u stanje beskrajne bijede, u kojem neizbježno dolazi do sukoba s drugim ljudima, koji će također neograničeno koristiti svoje prirodno pravo. Navedeno očitovanje o Hobbesovu razumijevanju prirodnoga prava, Vuk-Pavlović je crpio iz četrnaestog poglavlja *Leviathana*, u kojem je Hobbes prirodno pravo odredio na sljedeći način:

u napuštanju podaništva. To predstavlja vraćanje u stanje rata koje se obično naziva pobunom, a oni koji krše zakon na taj način, ne trpe kao podanici, već kao neprijatelji. Jer *pobuna* je samo obnovljeni rat.«

¹² Hobbes of Malmesbury, *Leviathan, or, The Matter, Form, and Power of a Common-wealth Ecclesiastical and Civil.*, str. 177: »And they that go about by [dis]obedience, to do no more than reform the Common-wealth, shall find they do thereby destroy it«. Usp. i: Hobbes, *Levijatan ili Građa, oblik i moć crkvene i građanske države*, str. 227: »A oni koji se spremaju samo reformirati državu putem neposlušnosti, vidjet će da je time samo uništavaju«.

¹³ Pavao Vuk-Pavlović, »Filosofija Th. Hobbesa«, u: Pavao Vuk-Pavlović, *Povijesnofilozofski tekstovi*, Biblioteka Sabrana djela Pavla Vuk-Pavlovića, knjiga 5 (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2011), str. 43–63, na str. 58.

»The Right of Nature, which Writers commonly call *Jus Naturale*, is the Liberty each man hath, to use his own power, as he will himself, for the preservation of his own Nature«. ¹⁴

Kada je, pak, riječ o posljedicama do kojih dovodi neograničena primjena prirodnog prava, koje zapravo drži stanjem rata, Hobbes je u *Leviathanu* zabilježio da:

»In such condition, there is no place for industry; because the fruit thereof is uncertain: and consequently no Culture of the Earth; no Navigation, nor use of the commodities that may be imported by Sea; no commodious Building; no Instruments of moving, and removing, such things as require much force; no Knowledge of the face of the Earth; no account of Time; no Arts; no Letters; no Society; and which is worst of all, continual fear, and danger of violent death«. ¹⁵

O prirodnom pravu i posljedicama njegova konzumiranja, Hobbes je promišljao i u sedmom odlomku prvog poglavlja djela *De cive*. U njemu je osnažio svoju odredbu prirodnoga zakona, pri čemu je naglasio da u svijetu u kojem se čovjek suočava s toliko puno opasnosti, ne može biti smatrano nepravednim poduzeti što god treba da se obrani. ¹⁶ Stoga, prema Hobbesovu mišljenju, prirodno pravo nije moguće ostvarivati do krajnjih granica, jer bi to označilo povratak u stanje rata, uslijed čega bi čovjeku bilo nemoguće uživati bilo kakva prava. Na temelju toga možemo zaključiti da Vuk-Pavlovićevo tumačenje Hobbesova prirodnoga prava, kao i promišljanje o stanju do kojeg dovodi neograničena primjena prirodnog prava, točnije o stanju rata, možemo smatrati ispravnim.

¹⁴ Hobbes of Malmesbury, *Leviathan, or, The Matter, Form, and Power of a Common-wealth Ecclesiastical and Civil.*, str. 64. Usp. i: Hobbes, *Levijatan ili Građa, oblik i moć crkvene i građanske države*, str. 94: »Prirodno pravo, koje pisci obično nazivaju *jus naturale*, jest sloboda svakog čovjeka da koristi svoju snagu kako hoće, radi očuvanja svoje vlastite naravi, to jest, svog vlastitog života«.

¹⁵ Hobbes of Malmesbury, *Leviathan, or, The Matter, Form, and Power of a Common-wealth Ecclesiastical and Civil.*, str. 62. Usp. i: Hobbes, *Levijatan ili Građa, oblik i moć crkvene i građanske države*, str. 92: »U takvom stanju nema mjesta ljudskoj radinosti, jer njezini plodovi su nesigurni; dosljedno tome, nema ni obrade zemlje, ni plovidbe, niti korištenja prekomorske robe; nema ni udobne gradnje, oruđa za pokretanje ili premještanje onoga što zahtijeva puno udružene snage, ni znanja o površini zemlje, računanja vremena, vještina, slova, društva, a što je najgore od svega, vlada samo neprestani strah i pogibelj od nasilne smrti«.

¹⁶ [Thoma Hobbes], *Elementorum philosophiae sectio tertia de cive* (Parisiis: [s. n.], 1642), str. 7: »Inter tot pericula igitur quae quotidie à cupiditate hominum naturali, unicuique eorum intenduntur, cavere sibi, adeo vituperandum non est, ut aliter velle facere, non possimus.«

U svojim iskazima o Hobbesovoj filozofiji politike, Vuk-Pavlović se očitovao i o Hobbesovim zapisima o miru, o osobi vladara i moći koja mu se pridaje te o odgoju. Vuk-Pavlovićev odnos prema Hobbesovim stavovima o miru ponajviše je zamjetan u članku koji je posvetio tom filozofu, dakle u članku »Filosofija Th. Hobbesa«, u kojem je zabilježio sljedeće:

»Hobbesu uopće nije problem neka unutrašnja kvaliteta prava ili mira. On traži samo pravo, ali ne traži 'pravedno' pravo; on traži mir, ali ne traži svrh toga i čovjeka dostojan mir.«¹⁷

Da je Vuk-Pavlovićeva prosudba Hobessova razumijevanja mira zaista zasnovana na Hobbesovim zapisima, svjedoči Hobbesov stav iz, primjerice, *Leviathana*. U njemu je Hobbes zapisao sljedeće:

»And because the End of this Institution is the Peace and Defence of them all; and whosoever has right to the End, has right to the Means; it belongeth of Right, to whatsoever Man, or Assembly that hath the Sovereignty to be Judge both of the means of Peace and Defence; and also of the hindrances and disturbances of the same; and to do whatsoever he shall think necessary to be done, both before hand, for the preserving of Peace and Security, by prevention of Discord at home, and Hostility from abroad.«¹⁸

Prema tome, Hobbes nije pri izlaganju o miru spomenuo nikakvu unutarnju kvalitetu mira. Njegov cilj bio je uspostava mira pod svaku cijenu, i zbog toga je onome tko uspostavlja mir bio spreman omogućiti sve što je za to potrebno. Zbog toga se Vuk-Pavlovićevo tumačenje u kojem navodi da Hobbes ne traži unutrašnju kvalitetu mira može smatrati itekako utemeljenim.

¹⁷ Vuk-Pavlović, »Filosofija Th. Hobbesa«, str. 61.

¹⁸ Hobbes of Malmesbury, *Leviathan, or, The Matter, Form, and Power of a Common-wealth Ecclesiastical and Civil.*, str. 90–91. Usp. i: Hobbes, *Levijatan ili Građa, oblik i moć crkvene i građanske države*, str. 126: »Budući pak da je cilj uspostave vlasti mir i obrana svih, i tko god ima pravo na cilj, ima pravo i na sredstva, onda svakom pojedincu ili skupini s vrhovnom vlašću pripada po pravu prosuđivati o sredstvima za postizanje mira i obrane, a jednako tako i o preprekama i smetnjama istih, i činiti što god budu smatrali nužnim da se čini, kako unaprijed, za očuvanje mira i sigurnosti, da se preduhitri neslogu kod kuće ili neprijateljstvo izvana«.

Po uzoru na očitovanja o Hobbesovim stavovima o miru, Vuk-Pavlović se očitovao i o onome tko je zadužen za ostvarivanje mira, točnije o vladaru. O Hobbesovu razumijevanju uloge vladara pri ostvarenju mira, Vuk Pavlović je zapisao sljedeće:

»Vladar ima u prvome redu da čuva mir i državu, koja ga garantira. Što pak pogoduje održanju mira, o tome odlučuje on suvereno i njegova je odluka posljednja riječ, koja se ima *bezuvjetno* poštivati.«¹⁹

Na temelju toga može se zaključiti da je Vuk-Pavlović bio kritički nastrojen i prema Hobbesovu razumijevanju uloge vladara. Naime, Hobbes je o pravima vladara pisao u *Leviathanu*. U njemu je kao jedno od zaduženja vrhovne vlasti zapisao i sljedeće zaduženje:

»Sixtly, it is annexed to the Sovereignty, to be Judge of what Opinions and Doctrines are averse, and what conducting to Peace; and consequently, on what occasions, how far, and what, men are to be trusted withal, in speaking to Multitudes of People, and who shall examine the Doctrines of all books before they are published.«²⁰

Dakle, Hobbes je vladaru pripisao i pravo prosuđivanja svega što je dobro i loše za mir. Tako mu je povjerena čak i ovlast nad prosuđivanjem o naucima koji će biti poučavani, kao i provjeru primjerenosti sadržaja svih knjiga prije njihova objavljivanja. Vladareva je dužnost procijeniti koji su nauci za mir pogodni, a koji nisu, te ih, a na temelju svoje procjene, dozvoliti ili zabraniti. Dakle, Hobbes daje vladaru neograničene ovlasti zato da bi mogao ostvariti mir, bez obzira na to kakve će naravi i kvalitete biti taj mir. Stoga se može zaključiti da je Vuk-Pavlović ispravno protumačio ulogu koju vladar zauzima u Hobbesovu političkom ustroju, a prema kojoj je bio izrazito kritički nastrojen.

U svojem opusu Vuk-Pavlović je iznosio i stavove o još jednoj temi koja je zauzimala važno mjesto u Hobbesovim promišljanjima o filozofiji politike: o odgoju. Premda nije izravno

¹⁹ Vuk-Pavlović, »Filosofija Th. Hobbesa«, str. 60.

²⁰ Hobbes of Malmesbury, *Leviathan, or, The Matter, Form, and Power of a Common-wealth Ecclesiastical and Civil.*, str. 91. Usp. i: Hobbes, *Levijatan ili Građa, oblik i moć crkvene i građanske države*, str. 126: »Šesto, vrhovnoj vlasti pripada i to da presuđuje koja su mišljenja i učenja suprotna miru, a koja mu pridonose, i dosljedno tome, kojom prilikom, koliko daleko i što se nekome uopće može povjeriti da govori mnoštvu, te tko će ispitati učenje svih knjiga prije nego što budu objavljene.«

komentirao Hobbesovo razumijevanje odgoja, Vuk-Pavlović se vrlo često očitovao o toj temi, koju je nerijetko dovodio u vezu s politikom. Svoje stavove o odnosu između politike i odgoja zapisao je u djelu *Ličnost i odgoj*:

»I kao što u cjelovitosti bića ljudskoga prirodni čovjek može da se skladno priljubi uz čovjeka duhovnoga i obrnuto samo dotle, dok je bilo koji između njih pripravan da drugome prizna određenu prednost i stalno pravo na vodstvo, tako i političko i odgajalačko htijenje mogu da jedno pored drugoga žive i da se nekako djelovno sjedinjeni očituju samo dotle, dok je u bilo kojega između njih naklonosti, da prizna drugome prvenstvo naročito pogledom na nužnost i opravdanost postavljenih mu ciljeva te da se tim ciljevima i pokori.«²¹

Na temelju toga doznajemo da je Vuk-Pavlović prepoznao dvije sile koje upravljaju djelovanjem čovjeka: politiku i odgoj. Te dvije sile označio je suprotnima te je tvrdio da je između njih potrebna ravnoteža da bi se postigao zadani cilj. O Vuk-Pavlovićevim stavovima o odgoju očitovali su se brojni autori, primjerice Milan Polić, Dragor Zarevski i Marija Bratanić. Polić je u članku »O nekim momentima filozofije odgoja Pavla Vuk-Pavlovića« (1993) istaknuo da se Vuk-Pavlović suprotstavljao »svakoj instrumentalizaciji odgoja, ma u ime kako visokih ciljeva se ona htjela provoditi.«²² Dragor Zarevski je u članku »Pedagoške ideje u okviru filozofijskog sistema Pavla Vuk-Pavlovića« (2003) napisao da je za Vuk-Pavlovića odgoj ključni segment »prenošenja vrijednosti na buduće naraštaje i njihove duhovno-kulturne izgradnje, s ciljem stvaranja slobodnih humanih ličnosti.«²³ Prosudbu Vuk-Pavlovićevih promišljanja o odgoju dala je i Marija Bratanić u članku »Suvremenost pedagoške misli Pavla Vuk-Pavlovića« (2005), i to onda kada je naglasila da Vuk-Pavlovićev opus »čini nezaobilaznu i čvrstu kariku u razvoju

²¹ Pavao Vuk-Pavlović, »Ličnost i odgoj«, u: Pavao Vuk-Pavlović *Filozofija odgoja*, Biblioteka Sabrana djela Pavla Vuk-Pavlovića, knjiga 2 (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2016), str. 29–222, na str. 133.

²² Milan Polić, »O nekim momentima filozofije odgoja Pavla Vuk-Pavlovića«, *Metodički ogledi: časopis za filozofiju odgoja* 4/2 (1993), str. 41–50, na str. 41. Vidi i: Milan Polić, »Vuk-Pavlovićeva filozofija odgoja«, *Filozofska istraživanja* 22/4 (2002), str. 709–716, na str. 714: »Na tragu najviših dostignuća europske kulture, Vuk-Pavlović se dvadesetih godina 20. stoljeća, s tada politički izborne pozicije ravnopravnog građanina, a filozofski domišljene pozicije osobe, neumorno i beskompromisno zalagao za autonomiju odgoja, a protiv 'odgojnog pragmatizma' ili ideološke instrumentalizacije odgoja koja nužno završava u manipulaciji.«

²³ Dragor Zarevski, »Pedagoške ideje u okviru filozofijskog sistema Pavla Vuk-Pavlovića«, u: Pavo Barišić (ur.), *Pavao Vuk-Pavlović. Život i djelo* (Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Razred za društvene znanosti / Institut za filozofiju, 2003), str. 171–177, na str. 176.

pedagogijske misli u Hrvatskoj.«²⁴ Dakle, Vuk-Pavlović je odgoj smatrao iznimno važnim aspektom izgradnje ličnosti. Osim toga, bio je uvjeren da su odgoj i politika dvije glavne sile koje upravljaju djelovanjem čovjeka. Te dvije sile razumijevao je u stalnoj suprotnosti, smatrajući da njihova ravnoteža uvjetuje postizanje bilo kakvih ciljeva.

Drugačije razumijevanje odgoja ponudio je Hobbes. O odgoju je ponajviše promišljao u *Leviathanu*, u kojem je o odnosu vlasti i podanikā zapisao sljedeće:

»I conclude therefore, that in the instruction of the people in the Essentiall Rights (which are the Naturall, and Fundamental Laws) of Sovereignty, there is no difficulty, (whilest a Sovereign has his Power entire;) but what proceeds from his own fault, or the fault of those whom he trusteth in the administration of the Common-wealth; and consequently, it is his Duty, to cause them so to be instructed«.²⁵

Kada je pisao o pojedinostima vezanima za odgoj, Hobbes je u *Leviathanu* zapisao i to da, primjerice, ljudi ne trebaju sa štovanjem razmatrati oblike vlasti susjednih zemalja, jer njihov potencijalni uspjeh ne ovisi o vrsti vlasti, nego o poslušnosti podanikā, te da ne smiju nikome osim suverenu odavati počasti koje mu pripadaju, kao što o njemu ne smiju govoriti zlo, zato što time ruše njegov autoritet.²⁶ Hobbes je, dakle, vladaru davao neograničene ovlasti i u području odgoja podanikā. Vladaru je, smatra Hobbes, dužnost obrazovati podanike o svim njihovim pravima, a zato da bi svoju moć održao apsolutnom. Zbog navedenih ovlasti koje je Hobbes pripisao vladaru u pitanjima koja se tiču odgoja, točnije zbog značajnog uplitanja države u područje odgoja, ne treba čuditi da se Vuk-Pavlovićevo shvaćanje autonomnosti odgoja uvelike razlikovalo od Hobbesova.

²⁴ Marija Bratanić, »Suvremenost pedagoške misli Pavla Vuk-Pavlovića«, *Filozofska istraživanja* 25/2 (2005), str. 273–279, na str. 277.

²⁵ Hobbes of Malmesbury, *Leviathan, or, The Matter, Form, and Power of a Common-wealth Ecclesiastical and Civil.*, str. 177. Usp. i: Hobbes, *Levijatan ili Građa, oblik i moć crkvene i građanske države*, str. 227: »Ja zato zaključujem da u podučavanju naroda bitnim pravima vrhovne vlasti (a to su prirodni i temeljni zakoni) nema nikakve teškoće sve dok vrhovni vladar drži vlast u cijelosti, osim onoga što proizlazi iz njegove vlastite pogreške ili iz pogreške onih kojima povjerava upravljanje državom, te je dosljedno tome njegova dužnost poučavati narod na taj način.«

²⁶ Hobbes of Malmesbury, *Leviathan, or, The Matter, Form, and Power of a Common-wealth Ecclesiastical and Civil.*, str. 177–178. Usp. i: Hobbes, *Levijatan ili Građa, oblik i moć crkvene i građanske države*, str. 227–228.

Dakle, Vuk-Pavlović se nije slagao s Hobbesovim stavovima koji se tiču ostvarivanja mira pod svaku cijenu, neograničene vlasti vladara i prava vladara na odgoj podanikā. Razlog za to je u sva tri slučaja istovjetan, a proizlazi iz Vuk-Pavlovićevih stavova da nije bilo kakav mir dostojan ljudskoga života te da mir ne opravdava davanje neograničene vlasti jednom čovjeku.

Osim što se očitovao o brojnim temama koje se tiču Hobbesove filozofije politike, Vuk-Pavlović je ponudio i stavove koji se tiču općenite procjene Hobbesova pristupa toj filozofskoj disciplini. Naime, Vuk-Pavlović je ponudio zaključak o onome što je smatrao namjerom čitave Hobbesove filozofije politike:

»Ako na jednome mjestu veli [Hobbes], da države još žive u prirodnome stanju, a na drugome, da objektivno valjanoga prava nema, [...] onda se čini, da mu je, dok je stvarao svoj filozofički sustav, [...] lebdila pred očima državna zajednica, kojom bi bilo prevladano *sve* prirodno stanje, Leviathan, koji bi bio *jedna jedinstvena svjetska država*, u kojoj bi vladao svjetski mir i uspijevala svjetska kultura.«²⁷

Na temelju toga doznajemo da je Vuk-Pavlović procijenio da je Hobbesova filozofija politike sadržavala viziju o jednoj državi koja bi nadilazila sve one države koje su postojale u Hobbesovo vrijeme, a koje su međusobno bile u odnosima prirodnog stanja. Takva bi država, prema Hobbesovoj zamisli, u potpunosti eliminirala prirodno stanje i dovela do globalnog mira. O funkcioniranju takve države, Hobbes je pisao i na samom kraju *Leviathana*:

»And by that means the most men, knowing their Duties, will be the less subject to serve the Ambition of a few discontented persons, in their purposes against the State, and be the lesse grieved with the Contributions necessary for their Peace, and Defence; and the Governours themselves have the lesse cause, to maintain at the Common charge any greater Army, than is necessary to make good the Publick Liberty, against the Invasions and Encroachments of forraign Enemies.«²⁸

²⁷ Vuk-Pavlović, »Filozofija Th. Hobbesa«, str. 63.

²⁸ Hobbes of Malmesbury, *Leviathan, or, The Matter, Form, and Power of a Common-wealth Ecclesiastical and Civil.*, str. 395. Usp. i: Hobbes, *Levijatan ili Građa, oblik i moć crkvene i građanske države*, str. 462: »Na taj će način najveći broj ljudi znati svoje dužnosti i biti manje podložan služenju častoljublja nekolicine nezadovoljnih osoba u njihovim nakanama protiv države i manje ojađeni zbog svoga doprinosa nužnog za mir i obranu. Vladari

Dakle, Hobbes je smatrao da bi čak i poučavanje zasnovano na principima *Leviathana* dovelo samo do veće svijesti o građanskim dužnostima i svemu onome što je potrebno za održavanje mira, kao i do smanjenog broja razloga za držanje stalne vojske u državi. Vuk-Pavlovićev zaključak o namjeri Hobbesove filozofije politike koja bi stvorila jedinstvenu svjetsku državu, može se smatrati konačnom posljedicom javnoga mira do kojeg bi doveo Hobbesov *Leviathan*. Pri kraju članka o Hobbesu, Vuk-Pavlović je ponudio još jednu prosudbu ukupnog Hobbesova nauka iz filozofije politike. Tako je zapisao i sljedeće:

»Kako se god možda bunila svijest protiv takve političke heteronomije u stvari moralnog i religioznog ocjenjivanja, kako je *Hobbes* tako radikalno jedini zastupa u čitavoj povijesti ljudskog mišljenja, ipak konstrukciji njegova sustava moramo priznati konsekventnost.«²⁹

Znači, Vuk-Pavlović je, premda se u brojnim slučajevima njegovo mišljenje o temama iz filozofije politike razilazilo s Hobbesovim, ipak priznao da je Hobbes u svojem učenju bio dosljedan.³⁰ Kada se Vuk-Pavlović očitovao o Hobbesovim stavovima iz filozofije politike, u velikoj je mjeri izražavao svoje neslaganje s njima. Najprije je iskazao neslaganje s Hobbesovim stavom o apsolutnoj nemogućnosti mirne revolucije (pobune). Osim toga, nije pristajao ni na Hobbesove stavove o bezuvjetnom traženju mira putem pridavanja neograničenih ovlasti vladaru. Neslaganje stavova ovih dvaju filozofa ponajviše je izraženo po pitanju odgoja, koji je u Hobbesovu sustavu pod nadležnošću vladara. Vuk-Pavlović je smatrao da država u kojoj vladar ima neograničenu moć, a pogotovo nad odgojem, osigurava mir koji nije dostojan čovjeka. Vuk-Pavlovićev stav o svrsi Hobbesove filozofije politike može se smatrati utemeljenim, budući da ga Hobbesov tekst podržava. Jedini Hobbesov stav iz filozofije politike koji je Vuk-Pavlović podržao, bio je onaj o prirodnom pravu, točnije o neograničenoj primjeni prirodnoga prava svakog čovjeka, koja bi dovela do nemogućnosti civiliziranoga života. Naposljetku, Vuk-Pavlović je Hobbesov nauk iz filozofije politike procijenio radikalnim, ali i dosljednim.

će imati manje razloga držati na zajednički teret veću vojsku nego što je potrebno za održavanja dobre javne slobode od provala i presezanja stranog neprijatelja.«

²⁹ Vuk-Pavlović, »Filosofija Th. Hobbesa«, str. 62.

³⁰ Isto, str. 49: »*Thomas Hobbes*, jedan između najradikalnijih, a i najkonsekventnijih mislilaca, što ih pozna povijest filosofije.«

3. Vuk-Pavlovićevi stavovi i prosudbe o Hobbesovoj spoznajnoj teoriji

Iako je najčešće prepoznavan kao filozof politike, Hobbes je bio zaokupljen i promišljanjima o spoznajnoj teoriji. O tome svjedoči, primjerice, Vanda Božičević u studiji o Hobbesu otisnutoj u hrestomatiji filozofije koja je posvećena britanskom empirizmu. U toj studiji Božičević je ukazala na važnost koju je spoznajna teorija zauzimala u Hobbesovu razumijevanju filozofije. Naime, naglasila je da je u Hobbesa spoznaja istine u filozofiji, ali i u cijeloj znanosti, uvjetovana »primjenom adekvatne rezolutivno-sintetičke metode na predmet ispitivanja dostupan pojmovnoj obradi u cilju spoznavanja uzročno-posljedičnih veza.«³¹

Spoznajna teorija uvelike je bila zastupljena i u Vuk-Pavlovićevu opusu. O tome svjedoči podatak da je toj filozofskoj disciplini posvetio monografiju *Spoznajna i spoznajna teorija* (1926). Vuk-Pavlovićev interes za problematiku koja se odnosi na područje spoznajne teorije prepoznao je Davor Balić u članku »Vuk-Pavlovićeve prosudbe Kantova nauka« (2016). Tom prilikom Balić je priopćio da se Vuk-Pavlović, a unatoč tome što nije napisao rad koji bi u cijelosti bio posvećen Kantu, u svojim djelima nerijetko očitovao i o Kantovu nauku, pa pridodao da je Vuk-Pavlović to učinio u »djelima u kojima je promišljao o spoznaji i spoznajnoj teoriji«, kao i u djelima »povijesno-filozofske, filozofsko teološke i estetičke naravi.«³²

Od ostalih istraživača hrvatske filozofske baštine koji su se očitovali o Vuk-Pavlovićevu bavljenju spoznajnom teorijom, izdvajam još Mariju Bridu, Nenada Mišćevića i Mladena Planinca. Brida je u tekstu »Spoznajni problemi u filozofiji Pavla Vuk-Pavlovića« (1987) zabilježila da se u jezgri Vuk-Pavlovićeve filozofije ukrštavaju »spoznajna, aksiološka i ontološka problematika«, i to »u smislu međusobne zavisnosti u sadržajnom pogledu i u rješenjima.«³³ Mišćević je u članku »Ontologija Pavla Vuk-Pavlovića« (1999) godine zapisao da

³¹ Vanda Božičević, »Thomas Hobbes«, u: Vanda Božičević (priređivačica sveska), *Filozofija britanskog empirizma*, Hrestomatija filozofije, sv. 4 (Zagreb: Školska knjiga, 1996), str. 29–64, na str. 40.

³² Davor Balić, »Vuk-Pavlovićeve prosudbe Kantova nauka«, *Metodički ogledi: časopis za filozofiju odgoja* 23/2 (2016), str. 9–28, na str. 10.

³³ Marija Brida, »Spoznajni problemi u filozofiji Pavla Vuk-Pavlovića«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 13 (1987), str. 101–117, na str. 101. Potvrdu Vuk-Pavlovićeve zainteresiranosti i za problematiku koja pripada području spoznajne teorije vidi i, primjerice, u: Marija Brida, »Spoznajni problem u filozofiji Pavla Vuk-Pavlovića«, u: Zlatko Posavac (priređio), *Hrvatska filozofija u prošlosti i sadašnjosti: zbornik iz 1968. godine* (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo 1992), str. 257–266, na str. 257: »Filosofijska misao Pavla Vuk-Pavlovića obuhvaća veoma široku problematiku - kulturno-historijsku, pedagošku, etičku, estetičku i spoznajnoteorijsku. Ovaj zadnji ovdje spomenuti problemski krug, spoznajnoteorijski, javlja se već rano u njegovu radu i konsekvantno je kroz taj rad proveden prema stanovištu formuliranom u *Spoznaji i spoznajnoj teoriji* (1924. god.)

Vuk-Pavlović zbog svojega pristupa spoznajno-teorijskim problemima »spada u one mislioce koji su dvadesetih godina *kritizirali* gnoseološki orijentiranu filozofiju, i po tome je bliži Heideggeru i Hartmannu negoli svojim učiteljima novokantovcima ili, pak, Husserlu.«³⁴ O Vuk-Pavlovićevoj doprinosu spoznajnoj teoriji pisao je i Mladen Planinc u članku »Spoznajna teorija i metafizika u djelu Pavla Vuk-Pavlovića« (2001). Tom prilikom Planinc je zaključio da je zastupljenost metodičke sumnje u svemoć spoznaje i propitivanje odnosa spoznajne teorije i metafizike »najvrednije u Vuk-Pavlovićevoj spoznajnoteorijskoj ostavštini.«³⁵

Kada se bavio spoznajnom teorijom, Vuk-Pavlović je nerijetko tumačio i Hobbesovu spoznajnu teoriju. O Hobbesovim stavovima koji se tiču te filozofske discipline, Vuk-Pavlović se očitovao u monografiji *Spoznaja i spoznajna teorija* i u članku »Filosofija Th. Hobbesa«. Pritom je iskazao upućenost u sadržaj Hobbesovih djela *Leviathan* i *De corpore*. Vuk-Pavlovićeви stavovi o Hobbesovoj spoznajnoj teoriji temelje se na njegovim zapisima o sljedećim temama: o pojedinačnim predmetima kao temelju znanosti, o spoznaji kao temelju za odredbu filozofije, o doživljaju i o zakonu kontinuiteta. Zbog toga ću u nastavku izdvojiti i obraditi zapise iz kojih su jasni sljedeći Vuk-Pavlovićeви odnosi prema Hobbesovoj spoznajnoj teoriji: neslaganje s Hobbesovim tumačenjem pojedinačnih predmeta kao temelja znanosti, negativno očitovanje o Hobbesovu razumijevanju spoznaje kao temeljne za odredbu filozofije, neslaganje s Hobbesovim razumijevanjem doživljaja i pripisivanje otkrivanja zakona kontinuiteta Hobbesu.

Prilikom iznošenja stavova o Hobbesovoj spoznajnoj teoriji, Vuk-Pavlović se očitovao o Hobbesovu razumijevanju pojedinačnih stvari kao temelju znanosti, a što je učinio u članku »Filosofija Th. Hobbesa«:

»Što postoji, postoji prema *Hobbesu* samo kao pojedinačno; ipak možemo mi obuhvatiti skup stvari imenujući ih prema zajedničkim oznakama. Odakle u svijetu, u kojemu je sve *pojedinačno*, oznake *zajedničke* nekome mnoštvu, *Hobbes* ne pita. Njemu je aksiom, da su stvari pojedinačne, a općenita samo imena. Istinitost pak stavaka, u koje spajamo

da bi ponovno dominirao problematikom jedne od najnovijih njegovih rasprava, *Filosofije i svjetovi*. Premda spoznajni problem ne sačinjava baš središte filozofije Vuka-Pavlovića, on je tim središtem bitno vezan i značajan je za koherenciju cjeline.«

³⁴ Nenad Mišćević, »Ontologija Pavla Vuk-Pavlovića. Vukova kritika spoznajnoteorijskog polazišta«, *Filozofska istraživanja* 19/3 (1999), str. 445–451, na str. 445.

³⁵ Mladen Planinc, »Spoznajna teorija i metafizika u djelu Pavla Vuk-Pavlovića«, *Metodički ogledi: časopis za filozofiju odgoja* 8/2 (2001), str. 115–126, na str. 118.

imena, zavisi u posljednjem vidu od ljudske volje. Jer do nje stoji, hoće li imena, što sačinjavaju neki stavak, biti *doista* imena *iste* stvari, što je vrhovni uvjet njegovoj ispravnosti i istinitosti.«³⁶

Na temelju tih zapisa možemo zaključiti da je Vuk-Pavlović zauzeo vrlo kritičan stav prema Hobbesovu razumijevanju nastanka zajedničkih imena. Naime, Vuk-Pavlović je smatrao da je Hobbes polazio od pojedinačnih stvari, da im je tražio zajedničke oznake, i da je na temelju tih oznaka stvarima pridavao općenita imena. Poteškoće takva Hobbesova opisa stjecanja imena Vuk-Pavlović je prepoznao u tome što je, kako tvrdi, Hobbes propustio primjereno ispitati je li moguće dati opće ime na temelju zajedničkih obilježja stvarima koje su po naravi pojedinačne i u potpunosti odvojene jedna od druge.

Da je Vuk-Pavlović ispravno protumačio Hobbesovo shvaćanje procesa imenovanja stvari, ali i važnost tog procesa, svjedoči Hobbesov zapis iz *Leviathana*, u kojem su opisani elementi koji su presudni za utemeljenje svake znanosti:

»By this it appears that Reason is not as Sense, and Memory, borne with us, nor gotten by Experience onely, as Prudence is; but attained by Industry; first in apt imposing of Names; and secondly by getting a good and orderly Method in proceeding from the Elements, which are Names, to Affections made by the Connexion of one of them to another; and so to Syllogismes, which are the Connexions of one Affection to another, till we come to a knowledge of all the Consequences of names appertaining to the subject in hand; and that is it, men call SCIENCE.«³⁷

Dakle, Hobbes je znanost odredio kao umijeće primjerenog imenovanja stvari. Time se, kako smatra, omogućava smisleno sastavljanje sudova. Grupiranjem takvih sudova nastaju silogizmi,

³⁶ Vuk-Pavlović, »Filosofija Th. Hobbesa«, str. 53.

³⁷ Hobbes of Malmesbury, *Leviathan, or, The Matter, Form, and Power of a Common-wealth Ecclesiastical and Civil.*, str. 21. Usp. i: Hobbes, *Levijatan ili Građa, oblik i moć crkvene i građanske države*, str. 37: »Otuda se čini da nam razbor nije prirodan, poput osjeta ili pamćenja, niti se pak stječe iskustvom poput promišljenosti, nego se stječe radinošću, i to, prvo, umijećem prikladnog davanja imena, i drugo, stjecanjem dobre i sredene metode u kretanju koje počinje od prvih sastojaka, a to su imena, do tvrdnji stvorenih njihovim međusobnim spajanjem, i tako do silogizama koji su veze jedne tvrdnje s drugima, sve dok ne dođemo do znanja svih zaključaka iz imena koja pripadaju nekom predmetu. To je ono što zovemo ZNANOST.«

koji su najsloženiji oblik spoznaje nekog predmeta i kojima se, zaključuje Hobbes, iscrpljuje daljnja mogućnost spoznaje tog predmeta.

Kao što je, podsjećam, Vuk-Pavlović kritizirao Hobbesov stav o procesu imenovanja stvari zbog toga što je smatrao da Hobbes nije u dovoljnoj mjeri ispitao mogućnost davanja općih imena stvarima koje su pojedinačne i odvojene, tako se nije slagao ni s njegovim određenjem znanosti temeljene na takvu procesu. Razlog za to je bio taj što je, prema Vuk-Pavlovićevu mišljenju, znanost nemoguće zasnovati na nečem tako nesigurnom kao što je spoznaja utemeljena na imenovanju pojedinačnih stvari. Naime, prema Vuk-Pavlovićevoj procjeni, Hobbes nije pronašao odgovor na sljedeće pitanje: »odakle u svijetu, u kojemu je sve *pojedinačno*, oznake *zajedničke* nekome množtvu.«³⁸

Prilikom iznošenja zamjedbi o Hobbesovoj spoznajnoj teoriji, Vuk-Pavlović je zabilježio i zapažanja o njezinoj povezanosti s Hobbesovom odredbom filozofije. Tako je zapisao da je filozofija:

»prema *Hobbesu* racionalna spoznaja mogućih učinaka ili pojava iz uvida u njihove uzroke u njihovo postanje i obrnuto spoznaja mogućih uzroka iz poznatih učinaka na osnovu ispravna proračunavanja.«³⁹

Prema tome, Vuk-Pavlović je smatrao da je metoda spoznaje na temelju proračuna toliko utjecala na Hobbesa da mu je »mišljenje u svojoj sintetičkoj ili analitičkoj funkciji isto, što i zbrajanje i odbijanje«, te da mu je, nastavlja Vuk-Pavlović, čitavo spoznavanje isključivo »računanje, i to u stvari računanje s imenima, koja zastupaju misli.«⁴⁰ Dakle, Vuk-Pavlović je bio uvjeren da je za Hobbesa filozofija zapravo matematička metoda spoznavanja učinaka pomoću njihovih uzroka ili spoznavanje uzroka iz poznatih učinaka.

Da je Vuk-Pavlović ispravno protumačio Hobbesovo razumijevanje odnosa između filozofije i spoznajne teorije, svjedoči Hobbesova odredba filozofije koju je priopćio u djelu *De corpore*. U tom djelu Hobbes je filozofiju odredio kao znanje o učincima ili pojavama koje je moguće

³⁸ Vuk-Pavlović, »Filozofija Th. Hobbesa«, str. 53.

³⁹ Isto, str. 50.

⁴⁰ Isto.

zadobiti istinskim promišljanjem iz znanja koje posjedujemo o uzrocima ili njihovu nastanku, a o tim uzrocima ili nastancima možemo doznati i zahvaljujući poznavanju učinaka.⁴¹

Znači, Hobbes je smatrao da je filozofija znanje koje dobivamo istinskim rasuđivanjem, i to tako što zaključujemo o svojstvima neke stvari, a na osnovi načina kojim je ta stvar nastala ili pak iz njezinih svojstava. Takvom odredbom filozofije Hobbes je filozofiju vezao uz istinsko rasuđivanje i uz znanost, kojima je temelj spoznajna teorija. Za razliku od njega, Vuk-Pavlović je filozofiju razumijevao kao kulturnu i savjetodavnu djelatnost koja bi, kako ističe u članku »Filosofije i svjetovi«, čovjeka trebala osloboditi sumnje, nestalnosti i suvišnih vrludanja.⁴² Zbog toga možemo zaključiti da se Vuk-Pavlovićev opis filozofije uvelike razlikuje od Hobbesova, koji je filozofiju odredio na egzaktniji način.

Osim o pojedinačnim predmetima, o znanosti i o filozofiji, Vuk-Pavlović se pri promišljanju o Hobbesovoj spoznajnoj teoriji očitovao i o Hobbesovu razumijevanju doživljaja, koji je još nazvao i *ćutilni zamjećaj te osjet*. Doživljaj je pritom razmatrao iz perspektive Hobbesove odredbe znanosti, pa zapisao da Hobbes:

»Svojom definicijom filosofije stavlja međutim znanost u neposrednu opreku prema ćutilnom zamjećaju i pamćenju, jer takvo je znanje samo znanje za činjenice, a nije znanje o *uzrocima* ili o *postanku* činjenica, koje, kako *Hobbes* ističe, stičemo tek racionalnim zaključivanjem.«⁴³

Da je Vuk-Pavlović ispravno protumačio Hobbesov stav o doživljaju, svjedoči i Hobbesov zapis u *De corpore*. U tom djelu Hobbes je promišljao o opreci doživljaja i znanosti, a onda kada je

⁴¹ Thoma Hobbes Malmesburiensi, *Elementorum philosophiae sectio prima de corpore* (Londini: Excusum sumptibus Andrea Crook sub signo Draconis viridis in Coemeterio B. Pauli, 1655), str. 2: »*Philosophia est Effectuum sive pheaenomenon ex conceptis eorum Causis seu Generationibus, et rursus Generationum quae esse possunt, ex cognitis effectibus per rectam ratiocinationem acquisitia cognitio.*« Vidi i: Hobbes of Malmesbury, *Leviathan, or, The Matter, Form, and Power of a Common-wealth Ecclesiastical and Civil.*, str. 367: »By PHILOSOPHY, is understood the Knowledge acquired by Reasoning, from the Manner of the Generation of any thing, to the Properties; or from the Properties, to some possible Way of Generation of the same; to the end to be able to produce, as far as matter, and humane force permit, such Effects, as humane life requireth.« Usp. i: Hobbes, *Levijatan ili Građa, oblik i moć crkvene i građanske države*, str. 431: »Pod filozofijom razumijevamo znanje koje stječemo zaključivanjem iz načina postanka neke stvari ka njezinim svojstvima ili iz svojstava prema mogućem načinu postojanja iste stvari, sa svrhom da budemo sposobni proizvoditi onakve učinke kakve zahtijeva ljudski život, koliko to dopuštaju sama stvar i ljudske snage.«

⁴² Pavao Vuk-Pavlović, »Filosofije i svjetovi«, u: Pavao Vuk-Pavlović, *Vrednota u svijetu*, Biblioteka Sabrana djela Pavla Vuk-Pavlovića, knjiga 3 (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2007), str. 141–184, na str. 142.

⁴³ Vuk-Pavlović, »Filosofija Th. Hobbesa«, str. 50–51.

zapisao da je za bolje razumijevanje odredbe doživljaja potrebno uzeti u obzir i to da su doživljaj i pamćenje znanje, ali i to da su nam dani prirodom, no budući da nisu stečeni razumom, nego su dobiveni prirodom, ne treba ih smatrati dijelom filozofije.⁴⁴

Prema tome, Hobbes je smatrao da su osjeti i sjećanje znanje, ali da nijedno od njih ipak ne treba smatrati filozofijom. Razlog za to je bio taj što je smatrao da su doživljaj i sjećanje oblici znanja koji nisu nastali na temelju rasuđivanja koje je presudno za filozofiju, nego su čovjeku dodijeljeni prirodnim putem.

Za razliku od Hobbesa, Vuk-Pavlović nije smatrao da postoji tolika opreka između doživljaja i znanosti. O tome doznajemo iz njegove monografije *Spoznaja i spoznajna teorija* u kojoj je zapisao sljedeće:

»Kako naime svaki predmet, bio on dohvaćen kojomgod psihičkom funkcijom, mora, da uopće bude dohvaćen, biti tako reći sastavni dio *doživljaja*, mora tako reći suodrediti doživljaj, kome se zacijelo u prvome redu ne će moći poreći zazbiljnost, ako uopće imade nešto, što se kao opstojno može i mora priznati, ne može biti ni sumnje, da je i predmet, koji suoblikuje zazbiljni doživljaj, jednako zazbiljan, budući da će ondje, gdje je cjelina zazbiljna, biti nužno zazbiljne i njene komponente.«⁴⁵

Dakle, doživljaj je za Vuk-Pavlovića bio temelj spoznaje. Smatrao ga je prvim korakom prema pamćenju, a nakon toga i prema racionalnom zaključivanju. Inače, o važnosti koju je u Vuk-Pavlovićevoj spoznajnoj teoriji zauzimao doživljaj, pisale su, primjerice, Marija Brida i Ivana Zagorac. Brida je tako u monografiji *Pavao Vuk-Pavlović: čovjek i djelo* (1974) priopćila sljedeće: »Ishodište Vuk-Pavlovićeve filozofije jest doživljaj, shvaćen kao konkretan fenomen u doživljajnoj zazbiljnosti čovjeka.«⁴⁶ Zagorac je pak u članku »Traganja za spoznajom duše.

⁴⁴ Hobbes Malmesburiensi, *Elementorum philosophiae sectio prima de corpore*, str. 2: »Ad quam definitionem intelligendam, considerare oportet primo, Sensionem atque Memoriam rerum, quae communes homini sunt cum omnibus animantibus, etsi cognitiones sint, tamen quia datae sunt statim à natura, non ratiocinando acquisitae, non esse Philosophiam. Secundò cùm Experientia nihil aliud sit quam memoria; Prudentia autem sive prospectus in futurum, aliud non sit quàm expectatio rerum similium iis rebus quas jam experti sumus; nec Prudentiam quidem Philosophiam esse censendum est.«

⁴⁵ Pavao Vuk-Pavlović, »Spoznaja i spoznajna teorija«, u: Pavao Vuk-Pavlović, *Spoznaja i spoznajna teorija*, Biblioteka Sabrana djela Pavla Vuk-Pavlovića, knjiga 1 (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2009), str. 15–228, na str. 27.

⁴⁶ Marija Brida, *Pavao Vuk-Pavlović: čovjek i djelo* (Zagreb: Institut za filozofiju Sveučilišta u Zagrebu, 1974), str. 20.

Doprinos filozofskoj misli Pavla Vuk-Pavlovića« (2007) doživljaj prepoznala kao mjesto »preplitanja gnoseoloških, ontoloških i etičkih problema«, a koje se mjesto otkriva i kao »mjesto ukrštanja filozofskih područja.«⁴⁷

Razlog zbog kojega je Vuk-Pavlović iskazao svoje neslaganje s Hobbesovim razmatranjem odredbe doživljaja, sastojao se od toga što Hobbes doživljaj nije smatrao sastavnicom filozofije, nego samo prirodnim sredstvom za prikupljanje podataka pomoću kojih čovjek stvara imena, sudove i silogizme. Te su radnje rezultat racionalnog zaključivanja, pa time i znanosti. Hobbes doživljaju pritom ne pripisuje karakter znanstvenosti, zbog čega se Vuk-Pavlovićeva prosudba o oprečnosti između odredbe doživljaja i znanosti u Hobbesovu sustavu može smatrati utemeljenom. Za razliku od Hobbesa, Vuk-Pavlović je doživljaj smatrao prvim korakom prema pamćenju i prema racionalnom zaključivanju, te mu je tako pripisao karakter znanstvenosti.

Naposljetku, Vuk-Pavlović je prilikom tumačenja Hobbesove spoznajne teorije posvetio pažnju i zakonu kontinuiteta, jednom od zakonā vizualne percepcije koji su navedeni kao dio Geštalt psihologije (*Gestaltpsychologie*). Kao što je moguće doznati iz knjige *Temelji psihologije* Spencera A. Rathusa, ta grana psihologije nastala je početkom 20. stoljeća u Njemačkoj, a njezini osnivači Max Wertheimer (1880–1943), Kurt Koffka (1886–1941) i Wolfgang Köhler (1887–1967) »usmjerili su se na percepciju i utjecaj percepcije na mišljenje.«⁴⁸ Iz tog razloga Geštalt psihologija povezana je sa spoznajnom teorijom. Pod zakonom kontinuiteta misli se na to da su ljudi »skloni opažati odvojene dijelove informacija kao združene cjeline, uključujući i prisutan kontekst.«⁴⁹ U svojem opusu Vuk-Pavlović je pokazao upućenost i u taj aspekt spoznajne teorije, o čemu svjedoče njegovi zapisi iz članka »Filosofija Th. Hobbesa«:

»Tok je predočaba zakonito određen. Kako 'u gibanju svakog kontinuiranog tijela slijedi jedan dio drugi zbog kohezije', vraćat će se predodžbe istim slijedom, kojim su jednom nastale podražajem osjetila. Time je *Hobbes* otkrio zakon, koji današnja psihologija zove zakonom kontinguiteta.«⁵⁰

⁴⁷ Ivana Zagorac, »Traganja za spoznajom duše. Doprinos filozofskoj misli Pavla Vuk-Pavlovića«, *Filozofska istraživanja* 27/1 (2007), str. 37–45, na str. 38.

⁴⁸ Spencer A. Rathus, *Temelji psihologije*, preveli Mirjana Krizmanić ... et al. (Jastrebarsko: Naklada Slap, 2001), str. 12.

⁴⁹ Rathus, *Temelji psihologije*, str. 12.

⁵⁰ Vuk-Pavlović, »Filosofija Th. Hobbesa«, str. 56.

O Hobbesovoj upućenosti u slijed predodžbi svjedoče sljedeći zapisi iz *Leviathana*:

»The second is more constant; as being *regulated* by some desire, and design. For the impression made by such things as were desire, or fear, is strong, and permanent, or, (if it cease for a time,) of quick return: so strong it is sometimes, as to hinder and break our sleep. From Desire, ariseth the Thought of some means we have seen produce the like of that which we aim at; and from the thought of that, the thought of means to that mean; and so continually, till we come to some beginning within our own power.«⁵¹

Prema tome, Hobbes je smatrao da u čovjekovu spoznajnom aparatu postoji redoslijed koji upravlja predodžbama. Taj redoslijed uzrokovan je snagom kojom na ljude djeluje ono što je percipirano. Vuk-Pavlović je na temelju navedenih Hobbesovih zapisa pripisao Hobbesu otkrivanje zakona kontinuiteta, koji je bio itekako značajan za osamostaljenje jedne grane psihologije početkom 20. stoljeća. Time je Vuk-Pavlović iskazao svoj stav o Hobbesovu nauku kao vrlo utjecajnom, i to ne samo u području filozofije, već i u području psihologije.

Dakle, u najvećem broju slučajeva u kojima se očitovao o Hobbesovim stavovima iz spoznajne teorije, Vuk-Pavlović je izražavao svoje neslaganje. Najprije se nije slagao s Hobbesovim tumačenjem pojedinačnih predmeta kao temelja znanosti. Do toga je došlo ponajprije zato što je smatrao da Hobbes nije ispitao mogućnost da predmetima koji su po prirodi pojedinačni i odvojeni jedni od drugih možemo pridati zajedničke karakteristike, na temelju kojih im možemo pridati i zajednička imena. Neslaganje po pitanju pojedinačnih predmeta povezano je i s očitovanjima o Hobbesovu poimanju spoznaje kao presudne za odredbu filozofije. Naime, Vuk-Pavlović je smatrao da filozofiju nije moguće temeljiti na nestabilnu porijeklu općenitih imena iz pojedinačnih stvari. Vuk-Pavlovićevo i Hobbesovo mišljenje razilazilo se i onda kada je riječ o doživljaju. Hobbes je doživljaj smatrao nužnim i temeljnim za spoznaju, zato što pomoću njega stječemo znanje o predmetima koje imenujemo. Međutim, Hobbes je smatrao da znanje

⁵¹ Hobbes of Malmesbury, *Leviathan, or, The Matter, Form, and Power of a Common-wealth Ecclesiastical and Civil.*, str. 9. Usp. i: Hobbes, *Levijatan ili Građa, oblik i moć crkvene i građanske države*, str. 23: »Druga vrsta slijeda misli je postojanija, budući da njime *upravlja* neka želja ili namjera. Naime, utisak koji na nas ostavlja ono što želimo ili čega se bojimo, jak je i stalan ili se brzo vraća (ako je prestao na neko vrijeme). Ponekad je toliko jak da može spriječiti ili prekinuti naše spavanje. Iz želje nastaje misao o sredstvima za koja smo vidjeli da proizvode nešto slično onome na što ciljamo, a iz misli o tome opet misao o sredstvima koja vode do tih sredstava, i nastavlja se tako sve dok ne dospijemo do nekog početka unutar naših vlastitih moći.«

dobiveno doživljajem nije znanstveno znanje, a zbog toga što nam je doživljaj prirodan. Suprotno tome, ono što temeljimo na doživljaju koji nije znanstven, dakle zaključivanje i sve umne radnje utemeljene na zaključivanju, prema Hobbesovu razmatranju stvaraju znanstveno znanje. Stoga, Hobbes pripisuje karakter znanstvenosti zaključivanju, ali ne i doživljaju. Za razliku od njega, Vuk-Pavlović je doživljaj odredio kao temelj spoznavanja, kao prvi korak prema pamćenju i prema racionalnom zaključivanju i nije mu odricao znanstvenost. Unatoč tome što su imali različita mišljenja o brojnim temama iz područja spoznajne teorije, Vuk-Pavlović je Hobbesu ipak priznao zaslugu koja se tiče te filozofske discipline. Na temelju Hobbesovih zapisa o pravilnu slijedu predodžaba tijekom spoznaje, Vuk-Pavlović je Hobbesa odredio kao autora zakona kontinuiteta, inače zakona vizualne percepcije, koji je kasnije postao dijelom Geštalt psihologije. Time je priznao Hobbesov utjecaj na razvoj psihologije.

3. Vuk-Pavlovićevi stavovi i prosudbe o Hobbesovoj etici

Osim što se bavio temama koje pripadaju području filozofije politike i području spoznajne teorije, koje pripadaju području etike. Njegov nauk iz te filozofske discipline uvelike je povezan s promišljanjima iz filozofije politike, posebice onda kada je riječ o prirodnom pravu ljudi na samoodržanje. Hobbes je upravo na takvu pravu temeljio političku zajednicu. Uporište za tu tvrdnju pronalazim u hrestomatiji filozofije posvećenoj britanskom empirizmu, u kojoj je Vanda Božičević zapisala da se nastojanje prema svođenju ljudskih motiva na djelatne uzroke u etici i filozofiji politike očituje u »svođenju razloga ljudskih postupaka na zadovoljenje interesa vlastitog opstanka koji su pak u krajnjoj liniji objašnjivi mehaničkim uzrocima, neovisnima o našoj volji.«⁵²

O temama vezanima za etiku promišljao je i Vuk-Pavlović. Dokaz njegove zaokupljenosti etikom nedvojbeno pružaju sljedeći zapisi Kirila Temkova: »Prvi postulat etičke nauke Pavla Vuk-Pavlovića kao svojevrsne moralne antropologije jeste čovekovo očovečenje. A čovek se može očovečiti i biti čovekom samo 'živeći među ljudima', gdje je u međusobnoj interakciji prinuđen da na njih gleda [...] kao na svoje partnere u moralnom (i uopšte svekolikom ljudskom) delovanju.«⁵³

Od istraživača hrvatske filozofske baštine koji su izvijestili o Vuk-Pavlovićevu bavljenju etikom, izdvajam već spomenutoga Kirila Temkova, a onda i Milana Polića te Pavu Barišića. Naime, Temkov je u članku »Etički pogledi Pavla Vuk-Pavlovića« (1987) konstatirao da Vuk-Pavlović, nažalost, nije »napisao etiku ili rad u kome bi sistematski izložio osnove svog razumevanja etike kao filozofske discipline.«⁵⁴ To je u članku »Zašto Pavao Vuk-Pavlović nije napisao etiku?« (2005) zamijetio i Polić kada je poručio da Vuk-Pavlović »iza sebe nije ostavio nikakvu etiku, niti predvidio mjesto za nju.«⁵⁵ Međutim, unatoč tomu što nije napisao djelo koje bi bilo posvećeno temama iz područja etike, Vuk-Pavlović se u svom nauku doticao tema vezanih uz tu filozofsku disciplinu. O tome je moguće pronaći zapise u Barišićevu članku »Filozofija vrednota Pavla Vuk-Pavlovića« (2003), u kojem je Barišić, među ostalim, ukazao na Vuk-Pavlovićeva

⁵² Božičević, »Thomas Hobbes«, str. 48.

⁵³ Kiril Temkov, »Etički pogledi Pavla Vuk-Pavlovića«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 13 (1987), str. 119–125, na str. 122.

⁵⁴ Temkov, »Etički pogledi Pavla Vuk-Pavlovića«, str. 121.

⁵⁵ Milan Polić, »Zašto Pavao Vuk-Pavlović nije napisao etiku?«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 31 (2005), str. 289–301, na str. 291.

promišljanja o tome »na čemu se osniva i gradi ljudski život«, zaključivši da je Vuk-Pavlović zastupao sljedeći stav: »Smisao čovjekova opstanka obasjan je vrednotom kao onim vječnim i trajnim u djelovanju i življenju, onim što nadvladava ponor ništavila i smrt.«⁵⁶

Svoje stavove o Hobbesovoj etici Vuk-Pavlović je izložio u članku »Filosofija Th. Hobbesa«. Pritom je prikazao upućenost u sadržaj sljedećih triju Hobbesovih djela: *De cive* (1642), *Leviathan* (1651) i *De homine* (1658). Vuk-Pavlovićev stav o Hobbesovoj etici temeljio se na očitovanjima o sljedećim temama koje je obradio Hobbes: slobodna volja i samoodržanje, religija, namjera etike i politike. Stoga ću u nastavku obraditi zapise iz kojih su jasni sljedeći Vuk-Pavlovićevi odnosi prema Hobbesovoj etici: negativno očitovanje o Hobbesovom određenju slobodne volje, neslaganje s Hobbesovim tumačenjem religije i tumačenje namjere Hobbesove etike i politike.

Kada se očitovao o Hobbesovoj etici, Vuk-Pavlović je pažnju posvetio slobodnoj volji i samoodržanju. Vuk-Pavlovićevo tumačenje pojma *sloboda* nalazilo se u opreci s tumačenjem pojma *jednakost*, o čemu je u članku »Pogled na kulturnopovijesna smjerenja« zapisao sljedeće:

»Radi se tu o ideji slobode s jedne, a jednakosti s druge strane. I jedna i druga između tih ideja može dašto biti mogućim središtem, prema kojemu će se kretati poželjno integriranje i primjereno ujednačivanje raznovrsnih funkcija i mnogostrukih životnih odnosa u okviru neke kulture. Samo se čini nemogućim, da bi one to mogle biti zajedno te se u izvornome svom smislu očitovati uporedo jednako dominantne.«⁵⁷

Pojmom *sloboda* u Vuk-Pavlovićevu nauku bavila se Marija Brida, koja je zapisala da Vuk-Pavlović »smatra da se ne može s dovoljno logičke jasnoće govoriti o slobodi volje, jer volja kao parcijalno očitovanje osobnosti ostaje uvijek apstraktna i prema tome nezbiljska [...] nego o slobodi osobe, odnosno lica i ličnosti.«⁵⁸ Prema tom tumačenju, Vuk-Pavlović pretpostavlja mogućnost slobode u razvoju kulture ljudi. Ideja slobode je uvijek u suprotnosti s idejom jednakosti, i te dvije ideje ne mogu istodobno biti središnje i uvjetovati ljudsko djelovanje.

⁵⁶ Pavo Barišić, »Filozofija vrednota Pavla Vuk-Pavlovića«, u: Pavo Barišić (ur.), *Pavao Vuk-Pavlović. Život i djelo* (Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Razred za društvene znanosti / Institut za filozofiju, 2003), str. 247–261, na str. 259–260.

⁵⁷ Vuk-Pavlović, »Pogled na kulturnopovijesna smjerenja«, str. 201.

⁵⁸ Marija Brida, »Spoznajni problem u filozofiji Pavla Vuk-Pavlovića«, u: Marija Brida, *Tražnja: filozofski ogledi* (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 1989), str. 345–362, na str. 345.

Prilikom tumačenja voljnih akata čovjeka u Hobbesovu sustavu, Vuk-Pavlović je u članku »Filosofija Th. Hobbesa« zaključio da »slobodnu volju ovaj sustav ne poznaje.«⁵⁹ Svoje tumačenje voljnih akata nastavio je sljedećim zapisom:

»Čovjek se međutim ne razlikuje nipošto od drugih bića u tome, na što kao voljno biće u prvom i posljednjem redu uistinu smjera; jer on u suštini hoće samo jedno: *samoodržanje*. Nagon za samoodržanjem fundamentalni je voljni elemenat, koji *Hobbesu* sve ostale afektivne procese tumači.«⁶⁰

Prema tome, Vuk-Pavlović je nagon za samoodržanjem u Hobbesovu nauku prepoznao kao temeljni nagon ljudskoga bića, zbog čega je čovjeka i poistovjetio s drugim bićima. Središnji pojam pomoću kojega, smatra Vuk-Pavlović, Hobbes promatra sve afektivne procese jest *samoodržanje*, a slobodna volja ne postoji. Inače, Hobbes je slobodnu volju u *Leviathanu* odredio ovako:

»Lastly, from the use of the word *Free-Will*, no Liberty can be inferred of the will, desire, or inclination, but the Liberty of the man; which consisteth in this, that he finds no stop, in doing what he has the will, desire, or inclination to doe.«⁶¹

Dakle, Hobbes je slobodnu volju tumačio kao nepostojanje ograničenja da čovjek čini što mu nalažu njegova volja, želja ili naklonost prema nečemu. Što se tiče nagona za samoodržanjem i njegove uloge, Hobbes je u *Leviathanu* zapisao i sljedeće:

»And consequently it is a Precept, or general rule of Reason, *That every man ought to endeavour Peace, as farre as he has hope of obtaining it; and when he cannot obtain it, that he may seek, and use all helps, and advantages of Warre*. The first branch of which

⁵⁹ Vuk-Pavlović, »Filosofija Th. Hobbesa«, str. 56.

⁶⁰ Isto.

⁶¹ Hobbes of Malmesbury, *Leviathan, or, The Matter, Form, and Power of a Common-wealth Ecclesiastical and Civil.*, str. 108. Usp. i: Hobbes, *Levijatan ili Građa, oblik i moć crkvene i građanske države*, str. 146: »Konačno, iz upotrebe izraza *slobodna volja*, nikakva sloboda se ne može zaključiti o volji ili želji ili sklonosti, nego o slobodi čovjeka, a ona se sastoji u tome da on ne nailazi ni na kakvu prepreku dok čini ono za što ima volju, želju ili sklonost da čini.«

Rule, containeth the first, and Fundamental Law of Nature; which is, *to seek Peace, and follow it*. The Second, the summe of the Right of Nature; which is, *By all means we can, to defend our selves.*«⁶²

Prema tome, iako je Hobbes slobodnu volju odredio kao nepostojanje ograničenja da čovjek djeluje prema svojoj volji, nagonu ili naklonostima, u njegovoj odredbi nagona za samoodržanjem zapisano je da samoodržanje najprije treba tražiti u miru. Ukoliko čovjek uvidi da nije moguće obraniti se mirnim putem, ima prirodno pravo na rat protiv svih onih koji njegovo samoodržanje ugrožavaju. Iako Hobbes piše o mogućnosti slobodne volje, njegov sustav nužno pretpostavlja odricanje od slobodne volje, a zbog toga da bi se postigao mir u zajednici. Time se ponovno potvrđuje Hobbesov temeljni stav o miru, koji je potrebno tražiti bez obzira na sve. Kao što je bio slučaj i s temeljnim stavom o miru, Vuk-Pavlovićev stavovi o slobodnoj volji nisu podudarni s Hobbesovima. Za razliku od Hobbesa, Vuk-Pavlović pretpostavlja mogućnost slobode volje, ali je stavlja u odnos s pojmom *jednakosti*, koji uvjetuje mogućnost njezina ostvarenja.

Prilikom tumačenja Hobbesove etike, Vuk-Pavlović se očitovao i o religiji. U članku »Filosofija Th. Hobbesa« tako je zapisao i sljedeće.

»Izvan zakona nema kriterija čudorednosti ni prave religije. Jer nema nečega, što bi bez obzira na neko pozitivno mjerilo bilo o sebi dobro ili zlo, a isto tako nema ni nečega, što bi o sebi bilo religija u opreci prema praznovjerju. I religija i praznovjerje jednako su strah pred umišljenim nevidljivim moćima ili i takovim, koje su po predaji prihvaćene. Dok država nije rekla svoju riječ, nema između njih nikakve razlike. Religijom postaje naprosto i opet bez obzira na unutrašnju sadržinu, pogledom na vrijednost koje za *Hobbesa* nema kriterija, ono praznovjerje, koje država ili državna vlast odobrava i priznaje.«⁶³

⁶² Hobbes of Malmesbury, *Leviathan, or, The Matter, Form, and Power of a Common-wealth Ecclesiastical and Civil.*, str. 64. Usp. i: Hobbes, *Levijatan ili Građa, oblik i moć crkvene i građanske države*, str. 94–95: »Dosljedno tome, propis ili opće pravilo razuma je da svaki čovjek treba težiti miru tako dugo dok se nada da ga može postići; ako ga ne može postići, onda smije tražiti i koristiti svu pomoć i prednosti rata. Prvi članak toga pravila sadrži prvi i temeljni zakon prirode, a to je: *tražiti mir i slijediti ga*; drugi sadrži najviše prirodno pravo, a to je: *braniti se svim sredstvima kojim možemo.*«

⁶³ Vuk-Pavlović, »Filosofija Th. Hobbesa«, str. 61–62.

Dakle, Vuk-Pavlović je smatrao da su Hobbesu zakoni jedini temelj na kojem je moguće graditi bilo kakve vrijednosti. Izvan zakona postoje religija i praznovjerje, koji se poistovjećuju, a jedini način da religija bude odobrena je pomoću zakona koji donosi država. O položaju religije Vuk-Pavlović je u članku »O položaju vjere u današnjem svijetu« zapisao sljedeće:

»Ali budući da najbitnijoj brizi religioznog vjerovanja pripada oblikovanje čovjeka kao osobe, a pravi osobni život može se ostvariti samo po samoosmišljenju i samoodređenju na temelju prihvaćene vlastite vrednote i priznatog zasebnog položaja pojedine osobe, to onda izrasta iz duha same religije, ukoliko religiozna svijest samu sebe razumije, zahtjev bezuvjetne slobode vjerovanja.«⁶⁴

Za čovjeka je, stoga, religijsko iskustvo osobno i nužno da bi uopće mogao imati osobni, duhovni život. Takvo iskustvo čovjeku nije nametnuto i on se samostalno mora odrediti prema njemu, pri čemu je bezuvjetno slobodan da to čini. Josip Oslić je u članku »Vjera i objava u djelu Pavla Vuk-Pavlovića« (2002) zapisao da je za Vuk-Pavlovića religija »u činu izvršenja vlastite (vjerničke) egzistencije, u kojemu sam taj čin postaje *religio* tj. postaje neposrednim odnosom Boga i čovjeka, a prestaje biti pukom spoznajno-teorijskom korelacijom.«⁶⁵ Religiju i praznovjerje Hobbes je u *Leviathanu* odredio ovako:

»*Feare* of power invisible, feigned by the mind, or imagined from tales, publicly allowed, RELIGION; not allowed, SUPERSTITION. And when the power imagined, is truly such as we imagine, TRUE RELIGION.«⁶⁶

Dakle, Hobbes je vjeru prepoznao kao ljudski umišljaj o nevidljivoj moći koji se u državi tolerira, a od praznovjerja ju je razlikovao samo prema kriteriju dozvoljenosti u državi. Stoga se

⁶⁴ Pavao Vuk-Pavlović, »O položaju vjere u današnjem svijetu«, u: Pavao Vuk-Pavlović *Vrednota u svijetu*, Biblioteka Sabrana djela Pavla Vuk-Pavlovića, knjiga 3 (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2007), str. 60–66, na str. 63.

⁶⁵ Josip Oslić, »Vjera i objava u djelu Pavla Vuk-Pavlovića«, *Filozofska istraživanja* 22/4 (2002), str. 717–739, na str. 737.

⁶⁶ Hobbes of Malmesbury, *Leviathan, or, The Matter, Form, and Power of a Common-wealth Ecclesiastical and Civil.*, str. 26. Usp. i: Hobbes, *Levijatan ili Građa, oblik i moć crkvene i građanske države*, str. 44: »Strah od nevidljive sile izmišljene u svijesti ili zamišljene iz javno dopuštenih priča jest RELIGIJA; iz nedopuštenih – PRAZNOVJERJE. Ako je zamišljena sila uistinu takva kakvu zamišljamo, onda je to ISTINSKA RELIGIJA.«

može smatrati da je Vuk-Pavlović ispravno protumačio položaj religije u Hobbesovu sustavu. Međutim, Vuk-Pavlovićevi i Hobbesovi stavovi o religiji nisu nimalo podudarni. Vuk-Pavlović je religiju smatrao formativnim osobnim iskustvom, dok je Hobbes smatrao da je ona propisom dozvoljeno vjerovanje koje bez državnog odobrenja biva samo praznovjerjem.

Pri procjeni cjelokupnog Hobbesova nauka iz etike i njegove veze s politikom, Vuk-Pavlović se koristio Hobbesovim djelom *De homine*, točnije zapisima iz četvrtog i petog odlomka desetog poglavlja toga djela, a s ciljem da izloži svoj sud o politici i etici, dakle o dvjema disciplinama koje Hobbesu trebaju biti, naglašava Vuk-Pavlović, »objektivno valjana konstruktivna znanost, čime se *Hobbesu* opravdava i njegov sustav.«⁶⁷

Vuk-Pavlović pritom je procijenio da je Hobbesova namjera u etici istovjetna namjeri koju je želio ostvariti u filozofiji politike: stvaranje objektivne znanosti. Svrha stvaranja takve znanosti je kasnije utemeljenje zajednice na njoj. Hobbes je, naime, u *De homine* zapisao sljedeće:

»Praeterea Politica & Ethica, id est, scientia *Justi & Injusti, Aequi & Iniqui*, demonstrari a priore potest; propterea quod Principia, quibus *Justum & Aequum*, & contra, *Injustum & Iniquum*, quid sint, cognoscitur, id est, justitae causas, nimirum *Leges & Pacta*, ipsi fecimus.«⁶⁸

Na temelju toga, Hobbes je politiku i etiku nazvao znanostima i poručio da ih je moguće odrediti apriorno, budući da su ljudi oni koji stvaraju njihove principe (zakone). Ljudi poznaju pojmove *pravde* i *nepravde* te *jednakosti* i *nejednakosti*, a onda na temelju njih stvaraju zakone koji određuju stanje politike i etike. Stoga se Vuk-Pavlovićeva prosudba namjere Hobbesove etike i politike može smatrati ispravnom.

⁶⁷ Vuk-Pavlović, »Filosofija Th. Hobbesa«, str. 54.

⁶⁸ Thoma Hobbes, Malmsburiensi, *Elementorum philosophiae sectio secunda de homine*. (Londini: Typis T. C. sumptibus Andr. Croce, & vaeneunt sub insigni viridis Draconis in Caemetirio Paulino, 1658), str. 60. Usp. i: [Thomas Hobbes], »On Man [Chapters X–XV]«, u: Thomas Hobbes, *Man and Citizen (De homine and De cive)*, *De homine* translated by Charles T. Wood, T.S.K. Scott-Craig, and Bernard Gert / *De cive* translated by Thomas Hobbes, also know as Philosophical rudiments concerning government and society. Edited with an introduction by Bernard Gert (Indianapolis: Hackett Publishing Company, 1998), str. 33–85, na str. 42–43: »Finally, politics and ethics (that is, the sciences of *just* and *unjust*, of *equity* and *inequity*) can be demonstrated *a priori*; because we ourselves make the principles—that is, the causes of justice (namely laws and covenants)—whereby it is known that *justice* and *equity*, and their opposites *injustice* and *inequity*, are.«

Dakle, prilikom očitovanja o Hobbesovim stavovima iz etike, Vuk-Pavlović je bio vrlo kritičan. Najprije nije podržavao Hobbesovo određenje slobodne volje i samoodržanja. Vuk-Pavlović je slobodu sagledavao u opreci s jednakošću i procijenio je jednim od dva moguća pojma koji uvjetuju djelovanje ljudi. Hobbes je slobodu razumijevao kao nepostojanje prepreke za djelovanje, ali je predviđao njezino ograničavanje zakonima. Vuk-Pavlović se negativno očitovao i o Hobbesovu sagledavanju religije. Naime, Vuk-Pavlović je religijsko iskustvo smatrao osobnim i temeljnim za duhovni život čovjeka. Za razliku od njega, Hobbes je religiju smatrao državno odobrenim praznovjerjem. Naposljetku, Vuk-Pavlović je ispravno procijenio i Hobbesovu namjeru za cjelokupni nauk etike i politike: stvaranje objektivne znanosti koja bi poslužila kao temelj zajednice.

5. Zaključak

Kada je iznosio spoznaje i prosudbe o nauku Thomasa Hobbesa, Vuk-Pavlović je izložio stavove o njegovoj filozofiji politike, spoznajnoj teoriji i etici. Prema Hobbesovoj filozofiji politike Vuk-Pavlović je bio uglavnom kritičan. Pritom se slagao s Hobbesovim stavom o apsolutnoj nemogućnosti mirne revolucije (pobune), a nije ni pristajao na Hobbesove stavove o bezuvjetnom traženju mira putem davanja neograničenih ovlasti vladaru. Vuk-Pavlovićevo neslaganje s Hobbesovim naukom iz filozofije politike najizraženije je bilo po pitanju odgoja. Vuk-Pavlović je ispravno protumačio da su države u Hobbesovu nauku još uvijek u prirodnome stanju, iz kojega su izašli pojedinci. Vuk-Pavlovićev stav o svrsi Hobbesove filozofije politike, točnije o stvaranju jedinstvene svjetske države, također je utemeljen u Hobbesovim zapisima. Jedini slučaj u kojem se Vuk-Pavlović složio s Hobbesovim stavovima iz filozofije politike odnosio se na promišljanja o prirodnom pravu. Hobbesov nauk iz područja filozofije politike Vuk-Pavlović je ocijenio radikalnim i konsekventnim.

Kada se očitovao o Hobbesovoj spoznajnoj teoriji, Vuk-Pavlović je također u velikoj mjeri izražavao svoje neslaganje. Nije se slagao s Hobbesovim tumačenjem pojedinačnih predmeta kao temelja znanosti, a negativno se očitovao i o Hobbesovu viđenju spoznaje kao temeljne za određenje filozofije. Osim toga, kritizirao je i Hobbesove stavove o doživljaju. Međutim, kao što je bio slučaj i s filozofijom politike, Vuk-Pavlović je Hobbesov nauk smatrao relevantnim te mu je pripisao otkrivanje zakona kontinuiteta, a koji je bio izuzetno važan za razvoj psihologije.

Vuk-Pavlović je Hobbesa kritizirao i onda kada je promišljao o Hobbesovoj etici. Ispravno je protumačio Hobbesovo određenje slobodne volje, ali je prema tom određenju bio kritičan. Negativno se očitovao i o Hobbesovu viđenju religije. Naposljetku, Vuk-Pavlović je ispravno procijenio Hobbesovu namjeru za cjelokupni nauk etike i politike: stvaranje objektivne znanosti koja bi bila temelj za izgradnju zajednice.

Dakle, kada se Vuk-Pavlović očitovao o Hobbesu i njegovu nauku, najčešće je izražavao svoje neslaganje s Hobbesovom filozofijom politike, spoznajnom teorijom i etikom. Međutim, u nekoliko slučajeva ipak je bio suglasan s njegovim stavovima, priznavši da je Hobbes bio itekako važan filozof.

6. Popis literature

Balić, Davor. 2016. »Vuk-Pavlovićeve prosudbe Kantova nauka«, *Metodički ogledi: časopis za filozofiju odgoja* 23/2 (2016), str. 9–28.

Barišić, Pavo. 2003. »Predgovor«, u: Pavo Barišić (ur.), *Pavao Vuk-Pavlović. Život i djelo* (Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Razred za društvene znanosti: / Institut za filozofiju, 2003), str. 9–11.

Barišić, Pavo. 2003. »Filozofija vrednota Pavla Vuk-Pavlovića«, u: Pavo Barišić (ur.), *Pavao Vuk-Pavlović. Život i djelo* (Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Razred za društvene znanosti / Institut za filozofiju, 2003), str. 247–261.

Barišić, Pavo. 2016. »Filozofija politike Pavla Vuk-Pavlovića« / »Pavao Vuk-Pavlović's Philosophy of Politics«, str. 21–22 / str. 22, u: »Pavao Vuk-Pavlović: život i djelo«, knjižica sažetaka znanstvenog skupa održanog 10. studenog 2016. godine u Koprivnici povodom 40. godišnjice Vuk-Pavlovićeve smrti, str. 16–26, u: *Pavao Vuk-Pavlović: izložba i znanstveni skup povodom 40. godišnjice smrti* (Koprivnica: Muzej grada Koprivnice, 2016).

Božičević, Vanda. 1996. »Britanski empirizam«, u: Vanda Božičević (priređivačica sveska), *Filozofija britanskog empirizma*, Hrestomatija filozofije, sv. 4 (Zagreb: Školska knjiga, 1996), str. 7–27.

Božičević, Vanda. 1996. »Thomas Hobbes«, u: Vanda Božičević (priređivačica sveska), *Filozofija britanskog empirizma*, Hrestomatija filozofije, sv. 4 (Zagreb: Školska knjiga, 1996), str. 29–64.

Bratanić, Marija. 2005. »Suvremenost pedagoške misli Pavla Vuk-Pavlovića«, *Filozofska istraživanja* 25/2 (2005), str. 273–279.

Brida, Marija. 1974. *Pavao Vuk-Pavlović: čovjek i djelo* (Zagreb: Institut za filozofiju Sveučilišta u Zagrebu, 1974).

Brida, Marija. 1987. »Spoznajni problemi u filosofiji Pavla Vuk-Pavlovića«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 13 (1987), str. 101–117.

Brida, Marija. 1989. »Spoznajni problem u filosofiji Pavla Vuk-Pavlovića«, u: Marija Brida, *Traženja: filozofski ogledi* (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 1989), str. 345–362.

Brida, Marija. 1992. »Spoznajni problem u filosofiji Pavla Vuk-Pavlovića«, u: Zlatko Posavac (priredio), *Hrvatska filozofija u prošlosti i sadašnjosti: zbornik iz 1968. godine* (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 1992), str. 257–266.

[Hobbes, Thoma]. 1642. *Elementorum philosophiae sectio tertia de cive* (Parisiis: [s. n.], 1642).

Hobbes of Malmesbury, Thomas. 1651. *Leviathan, or, The Matter, Form, and Power of a Common-wealth Ecclesiastical and Civil*. (London: Printed for Andrew Crooke, 1651).

Hobbes Malmesburiensi, Thoma. 1655. *Elementorum philosophiae sectio prima de corpore* (Londini: Excusum sumptibus Andrea Crook sub signo Draconis viridis in Coemeterio B. Pauli, 1655).

Hobbes Malmsburiensi, Thoma. 1658. *Elementorum philosophiae sectio secunda de homine*. (Londini: Typis T. C. sumptibus Andr. Croce, & vaeneunt sub insigni viridis Draconis in Caemetirio Paulino, 1658).

[Hobbes, Thomas]. 1998. »On Man [Chapters X–XV]«, u: Thomas Hobbes, *Man and Citizen* (De homine and De cive), *De homine* translated by Charles T. Wood, T.S.K. Scott-Craig, and Bernard Gert / *De cive* translated by Thomas Hobbes, also know as Philosophical rudiments concerning government and society. Edited with an introduction by Bernard Gert (Indianapolis: Hackett Publishing Company, 1998), str. 33–85.

Hobbes, Thomas. 2004. *Levijatan ili Građa, oblik i moć crkvene i građanske države*, prijevod Borislav Mikulić (Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2004).

Miščević, Nenad. 1999. »Ontologija Pavla Vuk-Pavlovića. Vukova kritika spoznajnoteorijskog polazišta«, *Filozofska istraživanja* 19/3 (1999), str. 445–451.

Oslić, Josip. 2002. »Vjera i objava u djelu Pavla Vuk-Pavlovića«, *Filozofska istraživanja* 22/4 (2002), str. 717–739.

Papo, Demian. 2016. »Vuk-Pavlovićevi stavovi o Lockeovu nauku«, *Metodički ogledi: časopis za filozofiju odgoja* 23/2 (2016), str. 29–41.

Planinc, Mladen. 2001. »Spoznajna teorija i metafizika u djelu Pavla Vuk-Pavlovića«, *Metodički ogledi: časopis za filozofiju odgoja* 8/2 (2001), str. 115–126.

Polić, Milan. 1993. »O nekim momentima filozofije odgoja Pavla Vuk-Pavlovića«, *Metodički ogledi: časopis za filozofiju odgoja* 4/2 (1993), str. 41–50.

Polić, Milan. 2002. »Vuk-Pavlovićeva filozofija odgoja«, *Filozofska istraživanja* 22/4 (2002), str. 709–716.

Polić, Milan. 2005. »Zašto Pavao Vuk-Pavlović nije napisao etiku?«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 31 (2005), str. 289–301.

Rathus, Spencer A. 2001. *Temelji psihologije*, preveli Mirjana Krizmanić ... et al. (Jastrebarsko: Naklada Slap, 2001).

Temkov, Kiril. 1987. »Etički pogledi Pavla Vuk-Pavlovića«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 13 (1987), str. 119–125.

Vuk-Pavlović, Pavao. 2007. »O položaju vjere u današnjem svijetu«, u: Pavao Vuk-Pavlović *Vrednota u svijetu*, Biblioteka Sabrana djela Pavla Vuk-Pavlovića, knjiga 3 (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2007), str. 60–66.

Vuk-Pavlović, Pavao. 2007. »Filosofije i svjetovi«, u: Pavao Vuk-Pavlović, *Vrednota u svijetu*, Biblioteka Sabrana djela Pavla Vuk-Pavlovića, knjiga 3 (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2007), str. 141–184.

Vuk-Pavlović, Pavao. 2007. »Pogled na kulturnopovijesna smjerenja«, u: Pavao Vuk-Pavlović, *Vrednota u svijetu*, Biblioteka Sabrana djela Pavla Vuk-Pavlovića, knjiga 3 (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2007), str. 185–204.

Vuk-Pavlović, Pavao. 2009. »Spoznaja i spoznajna teorija«, u: Pavao Vuk-Pavlović, *Spoznaja i spoznajna teorija*, Biblioteka Sabrana djela Pavla Vuk-Pavlovića, knjiga 1 (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2009), str. 15–228.

Vuk-Pavlović, Pavao. 2011. »Filosofija Th. Hobbesa«, u: Pavao Vuk-Pavlović, *Povijesnofilozofski tekstovi*, Biblioteka Sabrana djela Pavla Vuk-Pavlovića, knjiga 5 (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2011), str. 43–63.

Vuk-Pavlović, Pavao. 2016. »Ličnost i odgoj«, u: Pavao Vuk-Pavlović *Filozofija odgoja*, Biblioteka Sabrana djela Pavla Vuk-Pavlovića, knjiga 2 (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2016), str. 29–222.

Zagorac, Ivana. 2007. »Traganja za spoznajom duše. Doprinos filozofskoj misli Pavla Vuk-Pavlovića«, *Filozofska istraživanja* 27/1 (2007), str. 37–45.

Zagorac, Ivana. 2016. »Filozofsko naslijeđe Pavla Vuk-Pavlovića« / »Philosophical Heritage of Pavao Vuk-Pavlović«, str. 18, u: »Pavao Vuk-Pavlović: život i djelo«, knjižica sažetaka znanstvenog skupa održanog 10. studenog 2016. godine u Koprivnici povodom 40. godišnjice Vuk-Pavlovićeve smrti, str. 16–26, u: *Pavao Vuk-Pavlović: izložba i znanstveni skup povodom 40. godišnjice smrti* (Koprivnica: Muzej grada Koprivnice, 2016).

Zarevski, Dragor. 2003. »Pedagoške ideje u okviru filozofijskog sistema Pavla Vuk-Pavlovića«, u: Pavo Barišić (ur.), *Pavao Vuk-Pavlović. Život i djelo* (Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Razred za društvene znanosti / Institut za filozofiju, 2003), str. 171–177.

Zenko, Franjo. 1995. »Novija hrvatska filozofija«, u: Franjo Zenko (priređivač sveska), *Novija hrvatska filozofija*, Hrestomatija filozofije, sv. 10 (Zagreb: Školska knjiga, 1995), str. 7–30.